

זו ירושלים של מטרופים ומשוגעים "שאיכלסו את השכונה בעשרותיהם" משוגע משוגע וייחודו: "בצלאל המשוגע"; "קשר לאחד"; "הייקית המטרופת"; "אלזה לסקר-שילר, המשוררת מברלין, שילדים הזכירו לה את בנה המת" (עמ' 196). אבל זו גם ירושלים של מאכלים ושתייה:

לשתות תה בכוס זכוכית שקופה ודקה [- -] זה להיות בירושלים. תה ירושלמי חזק עם קוביית סוכר ועם נענע מהעציצים בבלקון. שותים ומוצצים ומזיעים מרוב תענוג. (עמ' 354)

"ירושלים קשה עליי" (עמ' 390) אמר סימון כשישב עם אחיו הצעיר אליהו "על ספסל אבן קדום בפתח קברי הסנהדרין" שלשם ברח והסתתר ושם מת: "בירושלים חלמתי תמיד על עולמות אחרים. רחוקים. ברוסיה חלמתי על ירושלים, כמו מבט על החיים מבעד לגדר של בית הקברות" (שם). סימון מת ביום שלג, ו"זקנו הלבן [- -] התחרה במעטה השלג הלבן שכיסה את ירושלים, גגותיה, עציה, חצרותיה ורחובותיה. כמה מתאים לקומוניסט הזה למות ביום שלג בירושלים" (עמ' 394).

7. דהומור שבוטפד

מעטים הספרים שההומור הטוב מהלך בין דפיהם. ספר זה הוא אחד מהם, ובכך אפשר להשוותו לספריו של מאיר שלו, ובמיוחד לאחרון שבהם: פונטנלה, שגם הוא רומן-משפחה. ההומור הוא הומור יהודי, טיפוסי, מסורתי: הכוח לצחוק על עצמך; האפשרות להתרחק מעט ולהשקיף על הנעשה מפרספקטיבה; היכולת לרכך את המצבים הקשים ביותר. בהומור היהודי עין אחת בוכה ועין אחת צוחקת. הקורא מוצא עצמו עצוב וצוחק בעת ובעונה אחת. זהו סוד קסמו של שלום עליכם, וזהו סוד קסמם של ממשיכיו בספרות העברית. כבר נזכרה לעיל ההשוואה עם הרומן של שלום עליכם טוביה החולב, שכל אחת מבנותיו מייצגת את אחת האפשרויות של הגורל היהודי. אבל עיקר ההשוואה עם שלום עליכם הוא בתחום ההומור. השילוב של הומור ודמעה, גרוטסקה ומציאות, פנטסיה ועובדות, הוא המשך לדרך הסיפור היהודית, שאחד משיאיה הוא שלום עליכם.

כמה דוגמאות להדגמת הומור יהודי זה, שצחק ודמעה משמשים בו בערבוביה. האחת מראשית החיים, הולדת הגיבור-המספר, אליהו, והאחרת מסופם – מות האם. כזכור, אליהו, בן הזקונים, הוא "בררת מחדל" כפי שהוא מגדיר את עצמו, "אנדרטה מהלכת לנשמה שמתגעגעים אליה" (עמ' 12). הוא נולד כשאמו הייתה כבר בת ארבעים וחמש, "ולא פסקה להתחנן בפני אליהו הנביא" שירחם עליה ויתן לה "את אליהו בגלגול חדש" וכדי שיגן על נישואיה, שכן חששה שבעלה, "בעל-היצרים", יקח לו על פניה אישה אחרת, צעירה. ומדוע נעתר לה אליהו הנביא? – "עד שהמסכן [הכוונה לאליהו הנביא] נמאס לו ונתן לה כעונש בן-זקונים פטפטן, סקנן וחטטן, שראה כל דבר והגיב על מה שראו עיניו" (עמ' 13). מאז נעשה אליהו הנביא

בן-משפחה, שאותו גייסו "לטפל בבעיות המשפחתיות שלנו, ואלו לא חסרו" (עמ' 14).

וכך, תיאר בן-ציון יהושע את ימי ה"שבעה" על מות האם, בנוסח "אשרי יתום אני" של מוטיל בן פייסי החזן של שלום עליכם בתרגומו של י"ד ברקוביץ:

לא היו ימים טובים לאחי יששכר כמו ימי ה"שבעה" על אימא. הוא היה מדושן עונג בחברתם של רבנים ודרשנים. הבן הדחוי, סוף סוף משל בכיפה. מותה של אימא זקף את קומתו והסכר שאימא החזיקה באצבעותיה המעודנות, כמו הילד בארצות השפלה, התפרץ וסחף עולם ומלואו. חשתי כי ביתנו הפך לבית תמחוי, סעודת מצווה רדפה סעודת מצווה. תלמידי חכמים כרסתניים סעדו בתיאבון רב בשר ודגים וכל מיני מטעמים והרימו כוסיות ערק מזוקק לנשמה הטהורה של המנוחה. הבית התמלא דרשנים ספרדים לבושים בגדי רבנים ליטאים – מגבעת שחורה קצרת-תיתוך ומעיל שחור ארוך. (עמ' 348)

והדוגמאות רבות מאוד.

ה. רוח התקופה

ההיסטוריה היהודית ניבטת מכל דף של דפי הספר. מאורעות התקופה הם רקע למעשי הגיבורים, ומעשי הגיבורים מושפעים מן ההיסטוריה. תולדות המשפחה כולה, וכל פרט בתוכה, משולבים בהתרחשויות היסטוריות, ומשפיעים ומעצבים את גורלם. הקשר ההדוק בין הכלל ובין הפרט גם הוא אחד מסימני ההיכר המובהקים של הרומן ככלל ושל רומן המשפחה בפרט. וגם זה נושא רחב המחכה למחקר מיוחד. בהקשר זה אפשר להזכיר רק דוגמאות מעטות להדגמתו.

יום הולדתו של אליהו, המספר, בן הזקונים, חל ב"מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט" (1936-1939):

הימים היו ימי מאורעות הדמים. דרכי-הארץ היו שטופות-אש. באפריל אותה שנה פרצו מהומות-דמים ביפו ופשטו לכל הארץ. המופתי הירושלמי חאג' אמין אל-חוסייני הסית נגד היהודים. הערבים והבריטים העניקו למהומות שם הירואי 'המרד הערבי'. היהודים קראו לאותם ימים מרים 'מאורעות'. היו אלה התקפות שיטתיות נגד התחבורה היהודית ונגד היישובים היהודיים. חמש מאות יהודים נהרגו ואלפים נפצעו במהלכן. ילדים המשיכו לבוא לעולם כי לא ניהם אלוהים בעשותו את האדם. (עמ' 39)

ביום הולדתו של אליהו פרסם טשרניחובסקי בדבר את השיר "שיר ערש לילד במלחמה" והאם, ששמעה את "השכנה זלדה שרה את שיר הערש המכאיב הזה לבנה, לפי מנגינה רוסית ישנה, קלטה את השיר בשמיעה ראשונה והוסיפה לו ממנגינות ליבה" (שם). הילד יונק עם חלב אמו את הדי התקופה ומאורעותיה.

אחת הדוגמאות הבולטות ביותר לקשר ההדוק שבין גורל היחיד לגורל החברה, היא מה שקרה ליעקב רוז, ברומן חבר ילדות של סימון, ובמציאות בן-דודו של הסופר, "שלימים מת מות גיבורים" (עמ' 31). לידתו של אליהו המספר, קשורה גם ביעקב רוז

שבגלל המשחק בכדור עמו, החליקה האם ונפלה כשהיא בחודש התשיעי להריונה, יעקב רז הוא שסייע לה (עמ' 32-34). סיפור "מות הגיבורים" של יעקב רז, מסופר בהרחבה בספר, והוא חלק מן המציאות הסוערת בשנים שקדמו להקמת המדינה. הפרק החמישי מוקדש כולו לפרשת מותו של יעקב רז (עמ' 149-167). במכתב אישי מיום כ"ה בחשוון תשס"ג (31.10.2002) כתב לי יהושע בן-ציון בתשובה לשאלתי בעניין שם משפחתו:

שם משפחתי "יהושע" הוא כשם סבי יהושע ששודדי דרכים רצחו אותו באפגניסטאן. אבי שנולד לאחר מות אביו זכה לשני שמות: רפאל-יהושע רז (שם משפחתנו הקדום, שמשמעו הפרסי הוא כמשמעו העברי והערבי. ייתכן שאחד מאבות אבותי עסק במאגיה או בקבלה). בשנת 1938 לאחר תלייתו של שלמה בן יוסף ומותו ההירואי של בן דודי יעקב רז (אצ"ג כתב עליו את 'אגדת יעקב רז') הבריטים רדפו את משפחת רז ואבי נאלץ לוותר על רז ונותר רפאל-יהושע. כך גם אנו.

יכן: "בכתיבתי המחקרית אני חותם: בן-ציון יהושע רז". יעקב רז, איש האצ"ל, לקח חלק פעיל במאבק בבריטים ובערבים, ביקש לנקום את תלייתו של שלמה בן יוסף בכלא עכו" (עמ' 150). הוויכוחים בבית המשפחה, בעד ונגד פעולות נקם וטרור נגדי, משקפות את קשת הדעות ביישוב אז והיום. יעקב התחפש לסבל חורני, והבריח פצצות בסל הפרות והירקות שנשא על גבו. כיוון ש"המודיעין של האצ"ל לא ערך סיור מוקדם במקום הפיצוץ המיועד בעיר העתיקה" לא ידעו שבאותו יום נערכה שביתת מחאה, ולכן בלטה הופעתו של הסבל החורני, סכן יתר הסבלים לא עבדו באותו יום. הסל שהניח יעקב ליד חנות סגורה עורר חשד, הפצצה נתגלתה, יעקב נתפס, נפצע קשה בידי ההמון, והובא לבית החולים הצבאי במגרש הרוסים (עמ' 156). יעקב רז נחקר בידי הבריטים כדי להוציא ממנו את שמות סותפיו, ועל אף פציעתו הקשה – לא דיבר. כשחשש שיפלוט שמות "בהשפעת סמי הטשטוש שמזריקים לו" (עמ' 157), הוריד את התחבושות, פתח את תפרי ונתן לדמו לזרום מתחת לסדין (עמ' 158). קציני הבולשת מצאו אותו מת, וכך "נשא עמו את סודותיו אל הקבר" (שם). גם אחרי מותו המשיכו הבריטים לחפש אחר חבריו, בהם אחיו של המספר, ובאו ללווייתו כדי לגלותם, ואך כפשע היה בינם לבין מעצרים, שנחלצו ממנו בזכות תושייתו של האב, אבל גם בזכות תפילותיה של האם. הפרק מסתיים בסעודת ליל שבת משפחתית, כשהמספר, אליהו, קורא "בהטעמה רבה" את סיורו של המשורר אורי צבי גרינברג, שפורסם מעל כרוז של המחתרת: "אגדת יעקב רז" (עמ' 166-167). השיר במלואו כונס בכל כתבי אצ"ג, כך ח, עמ' 145-146. בספר מצוטטים רק הבית הראשון והאחרון.

דוגמה נוספת היא מלחמת העצמאות והרס בית המשפחה, המתוארת בעיקר בפרק השמיני שכותרתו: "לחם ומלחמה". הסעיף השלישי נפתח במשפט הממחיש את השילוב ההדוק שבין גורל היחיד וגורל החברה, ואת התערבות ההיסטוריה היהודית והשפעתה על הפרט ומשפחתו: "ההיסטוריה בחרה לעצמה את גיבוריה ולא התחשבה ברצונותינו" (עמ' 210). הידידים הערבים מאתמול נהפכו לאויבים (עמ' 212-213).